

за свободу і незалежність України у 20-х – 90-х роках ХХ століття». Серед них в проєкті вказані, зокрема, учасники Української Військової Організації, Карпатської Січі, ОУН, УПА, Української Головної Визвольної Ради та особи, які надавали допомогу цим організаціям. Водночас зазначено, що «учасниками боротьби за незалежність України може бути також визнано осіб, які проводили у складі інших організацій або індивідуально діяльність, спрямовану на здобуття Україною незалежності». Перелік таких організацій та видів індивідуальної діяльності має затвердити Кабінет Міністрів України. Він же мав би в разі ухвалення закону підготувати та подати до Верховної ради України пропозиції щодо державних соціальних гарантій, які повинні надаватися учасникам боротьби за незалежність України. Шкода, але в грудні 2008 р. цей проєкт було знято з розгляду.

Натомість Президент України 19 листопада 2009 р. видав указ «Про додаткові заходи щодо визнання українського визвольного руху ХХ століття», в якому знайшли відображення ряд ідей, зафіксованих у поданому ним до Верховної Ради України проєкті закону. Зокрема, уряду доручається вжити заходів для «активізації роботи з виз-

нання діяльності організацій, які боролися у ХХ столітті за здобуття Україною незалежності» та наводиться їх перелік, тотожний поданому у проєкті закону. Пропонується розробити за участю НАН України комплекс заходів щодо гідного відзначення у 2010–2012 рр. річниць подій, пов'язаних з історією українського визвольного руху. Рада міністрів АРК Крим та обласні, Київська і Севастопольська міські державні адміністрації отримали доручення всіляко сприяти діяльності учених та громадськості у вивченні сторінок його історії. Видати матеріали наукових досліджень на цю тему та створити електронну базу даних про героїчні події минулого має Український інститут національної пам'яті.

Безумовно, втілення в життя цих заходів до певної міри компенсує очевидну бездіяльність (якщо не вороже ставлення) Верховної ради України до вирішення цієї проблеми. Проте очевидним є також і те, що указ Президента України жодним чином не спокутує той моральний борг, який український парламент дотепер має перед поколіннями борців за волю і незалежність України, за Українську Самостійну Соборну Державу.

Василь Лісовий

Український дисидентський рух

Автор статті розглядає історичне значення українського дисидентського руху в тих радикальних політичних перетвореннях, якими були розпад СРСР і крах комуністичного тоталітаризму, вважаючи діяльність дисидентів особливим періодом національно-визвольного руху та визнаючи його вирішальну роль у появі сучасної української незалежної держави.

The author examines the historical meaning of the Ukrainian dissident movement in the time of such radical political changes as the disintegration of the USSR and failure of the communist totalitarianism considering the dissidents' activity as a special period of national liberation movement and recognizing its decisive role in the appearance of modern independent Ukrainian state.

Словом «дисидент» (від лат. *dissidens* – незгідний), яке в своєму історичному значенні застосовувалось як назва для еретиків, стали називати осіб, які в 60-х – на поч. 80-х рр. в СРСР та інших країнах «соціалістичного табору» піддавали сумніву й критикували офіційну комуністичну ідеологію та політику. Збільшення кількості осіб, які у 60–80-х рр. відкрито висловлювали незгоду з офіційною ідеологією та політикою, та тих, що так чи інакше солідаризувалися з ними, дало підставу говорити про «дисидентський рух» в СРСР. Самі учасники цього руху не використовували слово «дисидент» як самоназву: використання цього слова має західне походження. Більшість учасників українського дисидентського руху (що пізніше набув характеру правозахисного), пройшли крізь різного роду переслідування, звільнення з навчальних закладів, позбавлення праці, найактивніші з них – крізь табори, тюрми та заслання. Деякі з них загинули у таборах: Ю. Литвин, В. Марченко, В. Стус, О. Тихий. Окремі були кинуті в психікарні, стали жертвами злочинної психіатрії (Л. Плющ, В. Рубан, М. Плахотнюк, М. Якубівський). Учасників руху можна поділити на дві групи: тих, хто публічно (відкрито) критикував офіційну ідеологію та політику – письмово або усно; тих, хто виготовляв, переховував та поширював позацензурну літературу (так званий «самвидав»). Ці дві групи діяли в оточенні «пасивних» учасників – тих, які знали про діяльність осіб із названих двох груп, спілкувалися з ними, симпатизували їхнім ідеям (а нерідко дотримувалися навіть радикальніших поглядів) та були читачами позацензурної літератури. Найбільшого поширення дисидент-

ський рух набрав в Україні, Росії, Естонії, Латвії, Литві та меншою мірою у Вірменії та Грузії.

Дисидентський рух хоча й містив політичний складник, але його підґрунтям був інтелектуально-культурний рух. Українська інтелігенція, скориставшись процесом десталінізації, започаткованим відомим виступом М. Хрущова на ХХ з'їзді КПРС у 1956 р., започаткувала нову спробу національно-культурного відродження, названого рухом «шістдесятників». Цим словом стали позначати тих представників творчої інтелігенції, які намагались модернізувати українську культуру і мали мужність своєю творчістю чинити опір владі, яка кваліфікувала їхню творчість як ідеологічно ворожу. Це призвело до поєднання інтелектуально-культурного руху з громадянсько-політичною дією, що дає підставу називати цей рух рухом опору російському шовінізму та комуністичному тоталітаризму. У словесному мистецтві попереду йшла поезія (Л. Костенко, В. Симоненко, І. Драч, М. Вінграновський та ін.), літературознавство та літературна критика (І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська). Якщо оцінювати літературно-мистецький рух шістдесятників, беручи до уваги стилістичні особливості та зміст творів, то можна виокремити кілька тенденцій: а) переважно традиційний стиль, але змістовна спрямованість на пробудження громадянської та національної свідомості (А. Малишко, О. Гончар, В. Симоненко, Д. Павличко та ін.); б) екзистенціалізм, в) архетипічний символізм та космічний спіритуалізм; г) «модернізм» – за умови, що термін «модернізм» будемо використовувати не в його вузькому значенні (як

назву певної естетики чи стилю), а в широкому – як спробу «оновити» чи «осучаснити» літературно-мистецьку творчість, використовуючи різні течії у літературі та мистецтві ХХ ст. Тенденція, названа «екзистенціалізмом», представлена наголосом на цінностях внутрішнього духовного світу особистості, сприйманні світу як «мого світу», з драматичним переживанням долі України у цьому світі. Хоча цей спосіб світосприймання і світорозуміння зазнав певного впливу західного літературного екзистенціалізму (Ж.-П. Сартр, А. Сент-Екзюпері), включаючи літературу і мистецтво абсурду (А. Камю, Ф. Кафка), але суспільно-політичною спонукою до появи такої літератури був драматичний конфлікт особи з системою та усвідомлення трагічного стану української нації. Найбільш виразно ця тенденція представлена у поезіях та публіцистиці найвидатнішого поета 60–80-х років – Василя Стуса. Висловом «архетипічний символізм» тут позначено спроби інтуїтивно-символічного «висвічення» архетипів, які або утворюють підтекст української культурної самобутності (зокрема, спроби символічно-метафоричної «репрезентації» структур колективного підсвідомого), або ж стосуються метафорики буття та космосу. На інтелектуальному рівні перша тенденція перегукувалася з психоаналізом К. Г. Юнга. Цей літературно-мистецький рух можна також позначити як рух «до джерел». Він знайшов свій вияв у різних видах мистецтва 60-х років: у живописі наївистів (Катерина Білокур, Марія Приймаченко, Ліза Миронова), у живописі «раннього» Панаса Заливахи, у пластиці Галини Севрук, у пісенній творчості Ніни Матвієнко, у композиторській творчості (М. Скорик, В. Івасюк та ін.), у хоровій пісенній творчості (Л. Яценко та ін.), у «поетичному кіно». У поезії цей рух представлений інтересом до поезії Богдана-Ігоря Антоновича та у поетичній творчості І. Калинця, В. Голобородька, М. Воробйова, В. Герасим'юка (70-і роки) та ін. Мотиви абсурду найбільш виразно представлені в поезії М. Холодного, Г. Чубая, почасти в поезії І. Сокульського. Буттєвий (метафізичний) символізм представлений у поезії М. Воробйова. Супроводом цього мистецького руху було поживавлення інтересу до етнографічних досліджень, відродження української обрядовості (наприклад, колядок, які влада також намагалася забороняти).

Дещо відмінним, хоча й близьким до цього напрямку мислення, була літературно-філософська течія, яку можна позначити терміном «космічний спіритуалізм» – витворення символіки та метафорики, яка стосувалася погляду на людину і націю як частину одухотвореного Всесвіту (О. Бердник та ін.). Окрім того, були спроби і раціонального обґрунтування погляду на людську діяльність у масштабі Всесвіту. Таку спробу маємо у творах та статтях М. Руденка, який наголосив на важливості деяких «забутих» ідей – С. А. Подолинського та В. І. Вернадського. Сам цей напрямок мислення вартий високого поцінування і відповідає ідеям деяких із сучасних західних філософів (наприклад, ідеї «спільного світу» К. М. Маєр-Абіха). Якщо термін «модернізм» використати у значенні «осучаснення» естетики і стилю, то ним охопимо різні новаторські естетичні тенденції, включаючи використання деяких мистецьких стилів ХХ ст. – в поезії (Л. Костенко, І. Драч, М. Вінграновський та ін.), у живописі (І. Марчук, В. Медвідь та ін.), в музиці (В. Сильвестров, Л. Грабовський, М. Скорик, Є. Станкович та ін.) тощо. Це мистецтво існувало на межі між публічністю і підпіллям, але андеграунд у даному разі був вимушеним (і це важлива відмінність від західних чи сучасних його різновидів). Супроводом і натхненником

цих літературно-мистецьких оновлень була громадська діяльність і творчість таких літературознавців та літературних критиків як І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, найбільш резонансні твори яких поширювались у самвидаві. Серед інших галузей суспільних наук та гуманістики необхідно відзначити істориків (М. Брайчевський, О. Апанович, О. Компан та ін.), а також журналістів (В. Чорновіл, В. Марченко).

Що стосується основних інтелектуальних спрямувань у гуманістиці та філософії, поряд з тенденцією екзистенціалізму, можна назвати ще три тенденції, не завше чітко артикульовані: філософський неоконсерватизм, критичний раціоналізм та філософський ревізіонізм («критична діалектика»). Тенденція неоконсерватизму («ліберального консерватизму») найбільш виразно представлена літературно-філософською есеїстикою Євгена Сверстюка («Собор у риштованні», «Іван Котляревський сміється» та ін.), поширюваних у самвидаві. Маємо справу радше з «традицією Гердера», в якій «кордоцентризм» та особочентризм екзистенціалізму діалогічно доповнюється наголосом на важливості традиції як джерела цінностей і сенсів. Але традицію в інтелектуально-культурному русі шістдесятників розуміли не як збереження культурних здобутків минулого в їх незмінному вигляді, а як оновлення, переосмислення та доповнення власною творчістю. І саме такий підхід до інтерпретації традиції дозволяє зрозуміти поєднання, з одного боку, руху «до джерел», з іншого боку, новаторський характер літературної та мистецької творчості шістдесятників. У цьому напрямку мислення важливу роль відіграє інтуїція, а в стилі мовлення – використання символів і метафор. Цей спосіб мислення та мовлення лежить ближче до «філософського стилю» Г. Сковороди, аніж до аналітичного напрямку. У західній філософії ХХ ст. цей стиль представлений радше філософією життя (екзистенціалізмом, інтуїтивізмом А. Бергсона, герменевтикою). У цьому наголосі на традиції можна віднаходити деякі перегуки з філософією пізнього Гайдеґґера та філософською герменевтикою Гадамера. Навряд чи можна заперечувати певний вплив ідей цих філософів (запозичених, зокрема, з коментарів тодішніх «критиків буржуазної філософії») на літературну та мистецьку творчість. Але не стільки ці зовнішні впливи як потреби національно-культурного відродження спонукали до спроб подолати відсікання українців від культурної традиції, яку практикував комуністичний режим. Вислів «критичний раціоналізм» тут вжито у широкому значенні (на протилугу його використанню до філософії К. Поппера) для позначення більшою мірою аналітичного підходу, націленого на критику різного роду міфологем та стереотипів, впроваджених офіційною ідеологією. Прикладом такого спрямування мислення можуть служити такі видатні твори українського самвидаву як «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби та «Возз'єднання чи приєднання?» М. Брайчевського, «Право жити» Ю. Бадзя та деякі ін. У професійній (академічній) філософії у 60–80-і роки спостерігалась явно не артикульована опозиція між логіко-аналітичним та діалектичним підходом («суперечка логіків і діалектиків»). Прихильники діалектичного підходу намагались розвинути варіант «критичної діалектики» («ревізіонізм»). Однак, радше з причин короткочасності відлиги, як аналітична, так і ревізіоністська тенденція у професійній радянській філософії не привела до появи суспільно резонансного твору чи такого, що був би важливим у контексті західної філософської традиції. Та хоча названі інтелекту-

альні тенденції не були виразно представлені текстами, вони характеризували тодішні дискусії в «кулуарах»: нехтування ними, як і названими вище тенденціями в літературно-мистецькому житті, збіднює розуміння інтелектуальної атмосфери 60-х років.

Створення та поширення самвидавської літератури стало основним способом діяльності дисидентського руху. Твір І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», книга В. Чорновола «Лихо з розуму», велика стаття М. Брайтчевського «Возз'єднання чи приєднання?», статті Є. Сверстюка, позацензурні поезії В. Симоненка, М. Холодного, І. Драча, Л. Костенко, І. Сокульського, статті В. Мороза, різного роду звернення і протести, інформації про переслідування та умови утримання політв'язнів у таборах, редагований В. Чорноволом позацензурний журнал «Український вісник» складали основну масу української літератури, що поширювалась у «самвидаві». До цього потрібно додати твори російського самвидаву, що поширювались в Україні. З діаспорних видань у вужчому колі мали поширення книга І. Кошелівця «Сучасна українська література», твір Б. Кравцівця «На багрянному коні революції» та деякі ін. Найвпливовішими постатями в українському дисидентському русі були Іван Світличний, Іван Дзюба, В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, але рух не мав централізованого характеру і складався з низки багатьох осередків, в які люди були об'єднані особистими, професійними, сімейними та місцевими стосунками [2; 3; 4; 5; 6; 7; 11; 12; 13; 14; 16; 17; 18; 20; 21; 22; 23; 27].

Дослідження дисидентського руху можна поділити на політичні, зосереджені передусім на питанні ідеології, історичні та соціологічні. Вищеподаний огляд інтелектуально-культурного підґрунтя дисидентського руху дозволяє краще зрозуміти джерела його ідеології. Чи не перша спроба дати загальний огляд ідеології українського дисидентського руху належить І. Лисяку-Рудницькому [10]. Права особи і право націй на самовизначення (а відтак поцінування самобутності української культури і національної свідомості) – ідеологічна серцевина українського дисидентського руху. Але характерною особливістю ідеології цього руху була відсутність націоцентричності: поцінування культурної самобутності української нації ґрунтувалася на універсальній настанові пошанування культурної різноманітності світу та, відповідно, поваги до будь-якої іншої нації і культурної самобутності національних меншин. Це включало також поцінування діалектних відмінностей всередині української нації (показовим у цьому відношенні може бути ставлення до фільму «Тіні забутих предків»). Повага до інших націй та захист прав національних меншин забезпечили солідарність представників різних націй в українському дисидентському русі – євреїв, кримських татар, білорусів і т. д. Це була позиція, що знаходила вияв у конкретних діях – публічних промовах (наприклад, виступ І. Дзюби у Бабиному ярі), заявах (наприклад, П. Григоренка та ін. на захист кримських татар), збирання відповідної інформації (наприклад, збирання С. Караванським інформації про розстріл польських офіцерів у Катині).

Звичайно ж, окреслена тут загальна, «рамкова» ідеологія об'єднувала людей з різними особистими світоглядними та ідейними позиціями – від «радикально» правих (з орієнтацією на приватну власність та національну незалежну державу), в тім числі з деякими тенденціями інтегрального націоналізму (В. Мороз), до людей з соціалістичними орієнтаціями. Багато з колишніх учасників ОУН та УПА чи їхні діти приєдналися чи принаймні солідаризува-

лися з дисидентським рухом, визнаючи, що інша історична ситуація вимагає іншої ідеології національно-визвольної боротьби. У політичних таборах між в'язнями-дисидентами і колишніми учасниками ОУН та УПА не існувало принципових розходжень та конфліктів, а було почуття солідарності. Але деякі з дисидентів цілком щиро дотримувалися позиції «соціалізму з людським обличчям» (позиція близька до правого крила соціал-демократизму). Ідеологічні тексти, в яких ставилась мета виходу України зі складу СРСР і утворення незалежної української держави, як правило, були призначені для конспіративного поширення серед вузького кола осіб (наприклад, «Проект програми» групи Лук'яненка – Кандиби, стаття Є. Пронюка «Стан і завдання українського визвольного руху» та ін.). До так званих «чистих демократів», («ліберал-демократів»), які не вважали важливою орієнтацією на утвердження української національної самосвідомості та української незалежної держави, в українському дисидентському русі належали поодинокі особистості. До цього руху приєдналися деякі особи з релігійних конфесій, що зазнавали переслідувань (греко-католики, баптисти та ін.). Що стосується націонал-комунізму, то сам факт використання комуністичної риторики, зокрема у зверненнях в офіційні інстанції, не може бути надійною основою для кваліфікації автора тексту як переконаного націонал-комуніста. Хоча окремі тексти українських дисидентів, які поширювались у самвидаві, містили елементи марксистської та комуністичної риторики, все ж вони, як правило, ґрунтувалися на логіці, що сучасна марксистська комуністична класова принципу. Бо ж усі найважливіші ціннісно навантажені поняття (свобода, права людини, справедливість, рівність) майже в усіх тодішніх опозиційних текстах виводились поза межі класової ідеології. Внаслідок цього підставові поняття-цінності не зазнавали у їхніх текстах деструкції внаслідок застосування класового принципу; навпаки, обстоюється їхня самоцінність, самодостатність. Раз офіційна комуністична ідеологія твердить, що соціалістична демократія – вищий тип демократії (у порівнянні з «буржуазною демократією»), то дисиденти вимагали, щоб дотримувались хоча б елементарних норм демократії. Позаяк Конституція СРСР проголошує свободу слова, то це повинна бути свобода слова (звідси вимога дотримуватись Конституції). Раз говориться про справедливі міжнародні взаємини та про рівність націй, то практика не повинна демонструвати здійснення протилежних принципів.

Після підписання СРСР в 1975 р. Прикінцевого акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі в Україні в листопаді 1976 р. була створена Українська громадська група сприяння виконанню гельсінських угод [26]. Ініціаторами її створення були М. Руденко, О. Бердник, О. Мешко, Л. Лук'яненко, П. Григоренко (Москва). Поступово багато учасників дисидентського руху стають членами УГГ. Це було можливо тому, що визнання особистих прав людини було важливим складником того інтелектуально-культурного руху 60-х, з якого виростав і яким живився дисидентський рух. Однак тут визнання важливості особистих прав завжди поєднувалося з визнанням права націй на самовизначення як важливого елементу міжнародного правового порядку, а також визнання прав національних меншин. Особистість і національно-культурна самобутність залишалися двома важливими цінностями навіть тоді, коли дисидентський рух набув *правозахисного характеру*. Ця настанова була збережена і навіть посилена,

коли на основі УГГ була утворена Українська гельсінська спілка, яка, в свою чергу, стала основою для утворення *першої в Україні демократичної партії – Української республіканської партії*. Ідеологія українського дисидентського руху стала основою так званої «національно-демократичної» ідеології: сам цей термін у контексті західних політичних ідеологій є дещо незвичним, оскільки кожна західна демократична ідеологія включає національний аспект – поцінування національно-культурної ідентичності та національних інтересів. Використання терміна «національно-демократичний» вказує на особливість української ситуації, необхідність наголосу на утвердженні української незалежної національної держави, на противагу лише демократичній ідеології, яку можна було мислити і під кутом зору демократизації СРСР. Це стосується також опозиції термінів «комуністи» та «націонал-комуністи». Сказане тут про ідеологію дисидентського та правозахисного руху потребує довшої розмови щодо долі Марксової ідеї «реального гуманізму»: прагнення утвердити гуманізм шляхом соціальної революції і диктатури пролетаріату призвело (у більшовицькому використанні цієї ідеї) до масового терору і геноциду. Отож, щоб мати «соціалізм з людським обличчям», потрібно було відкинути класову деструкцію базових цінностей.

Що стосується історичних досліджень, які водночас містять елементи соціології, то книга Л. Алексєєвої «История инакомыслия в СССР» [1] зберігає свою цінність також сьогодні (з огляду на охоплення всіх різновидів та ланок дисидентського руху в СРСР). Щодо українського дисидентського руху, то, слідом за деякими дослідженнями, опублікованими на Заході, найважливішими на сьогодні історичними дослідженнями є книга Георгія Касьянова «Незгодні» [9] та Анатолія Русначенка «Національно-визвольний рух в Україні» [19]. У другій із цих книг подано і найповнішу бібліографію (список охоплює публікації в Україні та на Заході). Значно більше зроблено в публікації джерел: багатотомні видання В. Стуса і В. Чорновола, І. Дзюби, окремі книги дисидентів, збірки документів, спогади тощо. Що стосується публікації різного роду документів – заяв, звернень, листів тощо, то необхідно відзначити діяльність міжнародних правозахисних організацій (зокрема, Amnesty International Publications) та українців у діаспорі: йдеться як про періодичні видання (наприклад, журнал «Сучасність») так і про окремі публікації. Вагомий внесок у цю справу зробило видавництво «Смолоскип», очолюване О. Зінкевичем. Воно регулярно публікувало збірки документів українського правозахисного руху (зокрема, об'ємні книги «Український правозахисний рух» [25], Українська Гельсінська група [24] та ін.), а також видавало англomовну газету «Смолоскип», у якій публікувалися різного роду документи українського дисидентського руху. З 1992 р. видавництво діє в Україні, має Музей самвидаву – найбагатше в Україні зібрання текстів українського самвидаву. Збирає та зберігає документи дисидентського руху також Музей шістдесятників, заснований з ініціативи Н. Світличної (голова правління М. Плахотнюк).

Першу спробу соціологічного дослідження дисидентського руху в Україні (кількість учасників названих двох груп, їхнє етнічне та соціальне походження, вік, сімейне становище, професія, рівень освіти, географія проживання та діяльності і т. д.), зробив Б. Кравченко у невеличкому розділі «Дисиденти» (біля трьох сторінок), вміщеному у його книзі *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine* [28]. Сьогодні до цього напрям-

ку досліджень прилягає збір інформації про учасників руху, що його здійснює Харківська правозахисна група, очолювана Є. Захаровим; в складі якої працює також В. Овсієнко (Київ), який написав велику кількість біографічних довідок про дисидентів. Здобутком цих зусиль стала публікація «Міжнародного біографічного словника дисидентів Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР» [15], укладеного Є. Захаровим та В. Овсієнком (перша частина містить вступну статтю Є. Захарова «Дисидентський рух в Україні, 1954–1987»). Харківською правозахисною групою створено також веб-сайт «Віртуальний музей: дисидентський рух в Україні» (<http://archive.khprg.org>), на якому розміщено біографічні довідки про осіб, інтерв'ю, спогади, дослідження. На сьогодні зібрана важлива інформація у вигляді інтерв'ю з учасниками дисидентського руху, включаючи відео-інтерв'ю (О. Дирдовський, В. Овсієнко, В. Кіпіані, Ю. Зайцев та ін.). На свіжих аудіоінтерв'ю з дисидентами Б. Захаров побудував «Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)» [8]. Все ж досі, на жаль, не маємо систематичних досліджень середовищ-спілкувань, пов'язаних з поширенням самвидаву, зокрема контактів чи «стежок», топографія яких в межах України дозволила б оцінити як масштаб поширення, так і кількість людей, задіяних у цій справі. Важливою соціологічною характеристикою дисидентського руху в Україні є його відносно висока міра розподіленості по різних регіонах України, попри явне переважання західних регіонів над східними (у Росії дисидентський рух був зосереджений переважно в Москві та Санкт-Петербурзі). Однією із важливих особливостей українського дисидентського руху (у порівнянні, скажімо, з російським) є той факт, що значна кількість колишніх дисидентів стали активними учасниками політичного життя України кінця 80-х – 90-х років.

Що стосується оцінки інтелектуально-культурного руху шістдесятників та дисидентського руху, то зважена оцінка очевидно має ґрунтуватися на диференційованому підході. Дисидентський рух містив далекоюсяжний проєкт утвердження цінності особистості та нації (в контексті поцінування культурної різноманітності світу і культурної самобутності будь-якої нації чи цивілізації). Але цей проєкт був закорінений в умонастрої просвітницького ідеалізму: переважала віра в те, що в умовах свободи люди дуже швидко зможуть розпізнати справжні цінності та їх речників, а, відповідно, становлення громадянської і національної свідомості відбудеться швидко. Тут маємо недооцінку сили інерції стереотипів та ідеологем у масовій свідомості, сформованих імперською комуністичною ідеологією. Друга вада полягає у тому, що критика комуністичного режиму не були поєднані з розробкою конкретних політичних теорій і стратегій, розрахованих на перспективу – на «демонтаж» комуністичної імперії. Маються на увазі теорії і стратегії, націлені на перетворення у масовій свідомості, у політичній системі, в економіці та соціальній сфері, які б забезпечили успішне утвердження національних демократичних держав в умовах розпаду СРСР. Для розробки добре обґрунтованих проєктів, які б стосувалися шляхів реформування пострадянських суспільств, не було відповідних умов (внаслідок короткочасності «відлиги»). У 60–70-ті роки в середовищі дисидентського руху переважало уявлення, що час, коли виникне потреба в таких конкретних теоріях, не є настільки близьким, як це фактично сталося. А це відбилась на готовності партій націонал-демократичного спрямування до ситуації, яка виникла після розпаду СРСР. Нехтування партіями націо-

нал-демократичного спрямування ролі політичної освіти і просвіти, недооцінка організаційних і кадрових аспектів партійного менеджменту, а також ролі дискусії в партійному житті та у спілкуванні з «низами», привело до переважання вождизму, монологізму партійних лідерів тощо. В загальному за тим стоїть недооцінка ролі критичної самосвідомості як важливої ознаки якості політичних еліт та як основного засобу радикального перетворення масової свідомості, успадкованої від комуністичного режиму. Але ця критика і самокритика не підважує історичного значення дисидентського руху у тих радикальних політичних перетвореннях, яким є розпад СРСР і крах комуністичного тоталітаризму. Більшість дослідників вважають дисидентський рух *особливим періодом національно-визвольного руху* та визнають його *вирішальну роль* у появі сучасної української незалежної держави. У сучасних публікаціях переважають намагання дати зважену, переважно багатоглядну, оцінку як інтелектуально-культурного руху шістдесятників, так і пов'язаного з ним дисидентського руху.

1. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. – Khronika Press, 1984.
2. Бадзьо Ю. Право жити. – К., 1996.
3. Горбаль М. Один із шістдесяти.

Спогади. – К., 2001. 4. Горинь Б. Не тільки про себе. – К., 2006. 5. Горська А. Червона тинь калини. Листи, спогади, статті. – К., 1996. 6. Дзюба І. М. З кризи літ. У 3-х томах. Т. 1. – К., 2006. 7. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація. – К., 2005. 8. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). – Харків, 2003. 9. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995. 10. Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських піддранських дисидентів // Історичні есе. Т. 2. – К., 1994. 11. Лук'яненко Л. Не дам загинути Україні. – К., 1994. 12. Маринюк М., Глузман С., Антонюк З. Листи з волі. – К., 1999. 13. Марченко В. Творчість і життя. – К., 2001. 14. Михайло Брайчевський. Вчений і особистість. – К. 2002. 15. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. – Т. 1. Україна. Ч. 1–2. – Харків, 2006. 16. Мороз Р. Проти вітру. – Львів, 2005. 17. Овсієнко В. Світло людей. Мемуари і публіцистика. – Кн. 1–2. – К.; Харків, 2005. 18. Руденко М. Спогади. – К.; Едмонтон; Торонто, 1998. 19. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К., 1998. 20. Сверстюк Є. На святі надій. – К., 1999. 21. Сверстюк Є. «Це вибір» (Біобібліографічний нарис). – К., 2002. 22. Світличний І. Голос доби. – К., 2001. 23. Стус Василь. В житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. – Балтимор; Торонто, 1987. 24. Українська Гельсінкська група. Упорядкував О. Зінкевич. – Торонто; Балтимор, 1983. 25. Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод. – Т. 1. Особистості; Т. 2–4. – Торонто; Балтимор, 1983. 26. Український правозахисний рух. Укладач О. Зінкевич. – Торонто; Балтимор, 1978. 27. Чорновіл В. Твори в десятих томах. – Т. 1–4. – К., 2002–2005. 28. Krawchenko V. Social Change and National Consciousness in Twentieth-century Ukraine // Canadian Institute of Ukrainian Studies. – 1987.

Євген Сверстюк

Криза є нагадуванням

У статті подано філософсько-світоглядний аналіз проблем економічної, екологічної і моральної кризи, які мусить здолати українське суспільство.

The philosophical and world outlook analysis of the problems of economical, ecological and moral crisis, which the Ukrainians have to overcome, are given in the article.

Не втішаймо себе тим, що криза світова: вона сидить всередині кожного з нас. І вона стукає у вікно. Схоже, що у вікно кожної хати. Але не всі розуміють, чого стукає. Хтось думає, що то фінансова криза, хтось бачить за тим широку кризу.

Нинішній світ заплутався у власній фальші. Нинішній світ безпринципний і безсоромний. Він пробує легалізувати свою безсоромність одвертим вживанням сороміцьких слів і демонстративною рекламою сексу, щоб приховати брак любові.

А брак любові і радості лежить в основах загальної кризи.

Нас нищили у в'язницях за спробу сказати владі, що її забриханість і безвідповідальність веде до погибелі. Влада впала. Але вигодувані нею карлики втішились, що для них настала свобода набивати пуза і кишені. Вони явили світові нечувану безпринципність і цинізм, перейнявши від своїх «класових ворогів» жадою власності і патологічний апетит.

Виявилось, що дурне ворогування на ідеологічному ґрунті хоч трохи стримувало і утримувало їх в рамках зовнішньої пристойності... Захід остерігався робити кроки, які морально дискредитують їх в очах світу. Совети вдавали «першу у світі країну соціальної справедливості» і надималися перед камерами іноземців.

Тепер всі змішалось. Злодійство легалізоване, багатство пишається собою, успіх став вище моралі. А сміття перестали прибирати.

На Заході, правда, діє сила традиції і стала звичка дотримуватися чистоти. А у нас часто навіть дітей уже не приносять прибирати за собою. Правда, все ще триває зма-

гання між тими, хто смітить, і тими, хто прибирає. Останні хочуть державної підтримки, а сміттярі сміються.

Задумаємось над таким фактом, взятим з газети: «В автобус заходить група молоді, видно, студенти. Серед них один хлопець час від часу пересипав мову матірніми словами. Я не витримала і зробила зауваження, а він мені у відповідь: “А у нас страна такая”. Я кажу йому: “Какая такая?” “А у нас вон премьер-министр уголовник, чего вы хотите?” Я щось намагалась йому відповісти, але відчувала, що не переконаю. Розгубилася перед такою відвертою, здавалося б, простою аргументацією. Але за простотою ховався глибокий підтекст...».

Минув час. Влада змінилася. Але студент нині може вести далі: «Ви б послушали в парламенті – ще не таке почуєте...».

Такий епізод роззброює і ставить тебе перед стіною dokonаних фактів. Справді, поганий приклад заразливий. Погана вівця всю отару псує. Один злодій кидає тінь підозри на цілу громаду. А всяка пошесть починається з одиниці, яка поширює заразу серед осіб з послабленим імунітетом.

З одного боку, у виправдовуваннях того хлопця є гірка правда і докір. З іншого боку – він нездоровий, і логіка його ущербна. Адже світ тримається не на слабках, а на протистоянні слабостям і недугам. Лікар бореться проти хвороб, але й вчитель бореться проти слабкостей, проти ледачого неучтва. А священник теж лікує гріховні недуги, по суті те ж саме чинить і журналіст – шукає особистості, яка дає добрий приклад долання перешкод, вивчає «історію недуги».

То тільки слабаки і невдахи шукають виправдання своїй деградації, як п'яниці шукають приводу випити.